

Colofon

Hét Carnavalsboek, van lentefeest tot festival
ISBN 978-90-9028531-3
NUR 521

Uitgever

Wielard Media
i.s.m. BLAUW communicatie

Auteurs

Drs. Theo Fransen en Sander Mattheijssen

Ontwerp en opmaak

Wielard Media, Venlo-Belfeld

Drukwerk

PreVision, Eindhoven

Met dank aan

Huis voor de Kunsten Limburg, MKB-Venlo, gemeente Venlo en
Bierbrouwerij Lindeboom.

Foto's en beeldmateriaal

Hoewel de uitgever zijn uiterste best heeft gedaan alle rechtheb-
benden van het beeldmateriaal te achterhalen, is het mogelijk
dat hij daarbij in gebreke is gebleven. In dat geval verzoeken wij
u hem daarvan in kennis te stellen.

©2014 Wielard Media, Venlo-Belfeld

Behoudens uitzondering door de wet gesteld mag, zonder schrif-
telijke toestemming van de rechthebbenden(n) op het auteurs-
recht, c.q. de uitgever van deze uitgave door de rechthebbende(n)
gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze
uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen
ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.
De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de
door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren, als
bedoeld in art. 17 lid 2. Auteurswet 1912 en in het KB van 20 juni
1974 (Stb. 351) ex artikel 16b., te innen en/of daartoe in en buiten
rechte op te treden.

HÉT CARNAVALSBOEK

Van lentefeest tot festival

drs. Theo Fransen - Sander Mattheijssen

Voorwoord

Herhaaldelijk ben ik de laatste tien jaar benaderd met de vraag, of er een herdruk komt van het boek ‘Alaaf, Carnaval in Nederland en België’ uit 1984. Mijn antwoord was steeds, dat de veranderingen, die sindsdien zijn opgetreden in de carnavalsviering zodanig zijn naar aard en omvang, deels als gevolg van allerlei maatschappelijke veranderingen, dat het boek onvoldoende eigentijds zou zijn, zonder een ingrijpende herbewerking. Nog belangrijker was, dat mijn coauteur Gerrit Gommans, die er als drijvende kracht voor zorgde dat we het boek binnen de gestelde termijn konden voltooien, in 1995 helaas te jong is overleden. Toen ik na lang aarzelen en veel aandrang toch besloot tot een heruitgave, bleek dat uitgever ‘Het Spectrum’ niet meer actief was in deze markt. Het vinden van een andere uitgever onder acceptabele condities was uiteindelijk ook niet haalbaar. Pas toen Sander Mattheijssen mijn pad kruiste en bereid was met mij in zee te gaan, kwam er schot in de zaak. We besloten het boek in eigen beheer uit te gaan geven. Hierbij zijn we op een voortreffelijke manier ondersteund door Wielaard Media. De overeenkomst tussen Sander en mij is dat we beide, begeesterde carnavalisten zijn. We delen de overtuiging dat carnaval een volksfeest is, dat met zorg gekoesterd moet worden en voor de toekomst bewaard moet blijven.

Op de veranderingen, zal in het slothoofdstuk uitvoerig worden ingegaan, alsmede op het onderzoek gebaseerd op een vragenlijst die door ruim 1.300 verenigingen uit Nederland en Vlaanderen is ingevuld. Deze ‘vitaliteitsmeter’ heeft ‘harde’ gegevens opgeleverd over de vitaliteit van de eigen vereniging en over die in haar omgeving. Daarnaast hebben de verenigingen hun subjectieve kijk op de eigen toekomst kenbaar gemaakt. Het onderzoek is qua omvang en opzet uniek. Tot de belangrijke veranderingen behoren de enorme toename van het aantal ondersteunende verenigingen, zoals muziekkapellen en garde- en showdans-groepen. Ze hebben de kleurrijkheid en dynamiek van dit feest wezenlijk vergroot en gezorgd voor jeugdig elan.

Verenigingen blijken ook met hun tijd mee te gaan. Het overgrote deel heeft websites met informatie over de organisatie, het programma en de geschiedenis. Daar is in deze publicatie van geprofiteerd. Opmerkelijk is verder het jaarlijks toenemende aantal verlichte optochten en het ontstaan van tal van bovenlokale manifestaties, waarvan overigens aantoonbaar een zuigende werking uitgaat.

Een belangrijke maatschappelijke verandering met gevolgen voor de carnaval zijn de gemeentelijke herindelingen. Sinds 1984 verminderde in Nederland het aantal gemeenten met de helft: van 811 tot 403. In België was de ingreep in 1977 nog veel drastischer; het aantal gemeenten veranderde in dat jaar in één klap van 2.359 tot 596. Bij de gevolgen voor dit volksfeest, waarin volk staat voor de vaak kleine lokale gemeenschap, zal worden stil gestaan. Ook de verminderde beschikbaarheid van accommodaties en de enorme teruggang van het aantal cafés is vaak een probleem. Om te ‘dweilen’ zijn er nu eenmaal minimaal twee nodig. Ook voor de wagenbouw doemen in steeds meer plaatsen problemen op.

In dit boek is niet alleen veel aandacht besteed aan de algemeen bekende carnavalssteden, de ‘krenten uit de pap’. Gepoogd is het complete carnavalslandschap in kaart te brengen. Dat hield in, ook de viering in kleine kernen kort aanstippen. Immers, van de optochten in Nederland trekt een derde deel in plaatsen met minder dan 2.000 inwoners en de helft in plaatsen met minder dan 5.000 inwoners. Hun optocht is de jaarlijkse uitroep: Wij zijn er ook nog! Daardoor zijn sommige delen van het boek onvermijdelijk een beetje ‘opsommerig’ geworden. Dat beeld wordt nog eens versterkt, omdat er bewust voor is gekozen het boek een documentair karakter te geven, met als gevolg veel jaartallen. De ‘democratische’ uitbreiding in de breedte is niet ten koste gegaan van de uitbreiding in de diepte: het nieuwe boek telt ongeveer 100 pagina’s meer dan

het oude. Deze aanpak levert een vrij compleet beeld op van het actuele aantal verenigingen en van de veranderingen daarin. Die zijn kort samengevat in twee tabellen. Het boek kan daardoor als ijkingsmoment en vergelijkingsbasis voor de toekomst dienen.

Hoewel de carnaval een feest is voor het oog, is er terughoudend omgegaan met het plaatsen van foto’s. De inhoudsopgave van het boek spreekt voor zich en sluit aan bij het vorige boek. Bij de lokale beschrijvingen zijn nogal eens historische wetenswaardigheden gedebiteerd. Dat is gedaan om te illustreren dat carnaval, of liever Vastenavond, niet van gisteren is. Ook hoop ik daarmee verenigingen aan te sporen, bij het documenteren van de lokale carnaval, ook aandacht te besteden aan de ‘prenatale fase’, de viering vóór dat de huidige vereniging werd opgericht. Die benadering zal vaak bewijzen opleveren over oud immaterieel cultureel erfgoed. Veel ouder dan de oprichtingsdata van de besproken verenigingen.

Het slothoofdstuk telt drie delen: Een uitvoerige analyse van de resultaten van het verrichte onderzoek. Een beschrijving van belangrijke veranderingen in de carnavalsviering en van daarvoor relevant geachte veranderingen in de samenleving. En een sterkte - zwakte analyse van het volksfeest carnaval, uitmondend in een visie op de toekomst.

Hét Carnavalsboek maken en uitbrengen was alleen maar mogelijk dankzij de steun van velen. Iedereen die een bijdrage heeft geleverd met naam en toenaam bedanken is onmogelijk. Op de eerste plaats komen evenwel de 1.300 verenigingen die de vragenlijst invulden, of op een andere wijze informatie verstrekten en carnavalskranten en foto’s opstuurden. Vervolgens de overkoepelende carnavalsorganisaties voor hun steun en bemiddeling, mevrouw I. Strouken van het VIE en Prof. Dr. St. Top van Leca voor hun aanbevelings-schrijvens, de Fontys Hogeschool Venlo die studenten beschikbaar stelde voor het invoeren van de gegevens

in de computer en docent Bart Titulaer die menig uur behulpzaam was bij het analyseren van de gegevens, Gé Detillon voor zijn bijdrage als corrector en Marcel Wielaard met zijn team voor alle ondersteuning rondom deze uitgave. Maar zoals gezegd, er zijn zoveel meer mensen aan wie wij dank verschuldigd zijn.

De voornaamste dank gaat uit naar Sander Mattheijssen voor de honderden uren die hij in deze publicatie heeft gestoken. Zijn geduld is vaak door mij op de proef gesteld, maar dat liet hem niet weerhouden samen met mij deze klus te klaren. Ook namens hem wens ik u veel leesplezier met ‘Hét Carnavalsboek, van lentefeest tot festival’.

Theo Fransen

PS: Ik heb er bewust voor gekozen om consequent ‘de carnaval’ te schrijven in plaats van ‘het carnaval’.

Noyt men en had soo wiisen sin
of daer stack een geckien in.

Vader Cats (1577-1660)

Een van de vele honderden gezegden over vastenavond en dwaasheid.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
1. Van Lentefeest tot ...	9
2. Carnaval in de wereld	29
3. Remedie tegen heimwee	47
4. Het vijfde jaargetijde	51
5. Limburg	71
6. Noord-Brabant	119
7. Overig Nederland	161
8. Carnaval in Vlaanderen	195
9. De toekomst van carnaval	227
Carnavalsbegrippen	246
Bibliografie	253
Auteurs	256

Bas Rabeling / Shutterstock.com

1. Van Lentefeest tot ...

We beginnen dit boek over het lichtvoetige feest carnaval met een pittige historische inleiding. Hoe is het feest ontstaan en hoe heeft het zich ontwikkeld tot grandioos volksfeest? We nemen u mee op een snelwandeling en behandelen in dit hoofdstuk meer dan 40 eeuwen.

De historici en volkskundigen die zich met feest bezighouden kan men in twee grote kampen opsplitsen. Geleerden in het ene kamp houden het erop dat het feest niet voor het jaar 1000 is ontstaan en duidelijk wortelt in het Christendom. Termen die gelijkenis vertonen met de woorden carnaval en Vastenavond komen dan ook pas daarna veelvuldig voor in teksten. Ook stellen zij, dat er onvoldoende bewijs is voor een continue overdracht van tradities uit vroegere tijden, sterker nog, zij achten die hoogst onwaarschijnlijk.

De opvallende overeenkomsten met die meer dan 4000 jaar oude feesten, zijn uiteraard niet aan hun aandacht ontsnapt. Zij achten die evenwel nogal voor de hand liggend, omdat ze overwegend logisch voortkomen uit de opeenvolging van de seizoenen, samenhangend met het gebeuren aan het firmament. Daarnaast is er nog maar sprake van een beperkt aantal markante, steeds terugkerende kernelementen. Naar hun overtuiging zijn daaruit slechts een gering aantal zinnige ‘verdichtingen’ tot feesten mogelijk, waarvoor zich bovendien slechts weinig tijdstippen in het jaar lenen. Zij vinden het dan ook helemaal niet vreemd, dat er na het jaar 1000, steeds in dezelfde periode van het jaar, feesten zijn ontstaan die sterk lijken op feesten, die al meer dan 20 eeuwen vóór Christus bestonden. Dat geldt temeer, omdat in de drie millennia voor het jaar 1000 het leven veel sterker door de natuur werd beheerst dan nu. Het ontbreken van schriftelijk bewijs voor ononderbroken cultuur overdracht, is de reden dat ze er, ondanks de verbluffende overeenkomsten, voor kiezen aan deze ‘heidense’ feesten geen aandacht te besteden. In de kracht van mondelinge overdracht gedurende vele eeuwen geloven ze kennelijk niet. Daar komt nog de christelijke zingeving aan de voorjaarsfeesten sindsdien bij.

De geleerden in het andere kamp achtten en achten het onwaarschijnlijk dat in de loop der eeuwen ‘toevallig’

steeds weer dezelfde feesten in dezelfde tijd van het jaar ontstonden. Het ontbreken van het bewijs van cultuuroverdracht prikkelt hen juist extra. De opvattingen van de Zwitserse psycholoog en psychiater Carl Gustav Jung en zijn theorie over een collectief onderbewustzijn en archetypische oerdenkbeelden, worden ter verklaring aangevoerd voor het telkens weer ontstaan van vrijwel identieke feesten op de daarvoor meest geëigende tijdstippen. Wij neigen naar de tweede opvatting en kiezen er daarom voor, om ook feesten duizenden jaren voor het begin van onze jaartelling te presenteren. Feesten die op kernpunten over eenkomen met de hedendaagse carnaval. Maar wat zijn kernpunten, wat zijn essentiële elementen en wat bijkomstigheden? Zijn de data van de viering, het verkleden, de maskerade, het elkaar de waarheid zeggen of de tijdelijke heersers zulke kernelementen?

Oorsprong van de voorjaarsfeesten

Ritualisering van gebruiken leidt er onvermijdelijk toe, dat na verloop van honderden jaren de betekenis ervan aan steeds meer deelnemers ontgaat. Ze weten gewoon niet meer wat de kern is waar alles om draait. Dit geldt te meer, omdat het regelmatig voorkomt dat rituelen behorend bij het ene feest worden overgenomen in het andere. Ook weten ze vaak niet meer wanneer bepaalde rituelen eigenlijk gevierd moeten worden. Voor volken ten noorden van de evenaar komen bijvoorbeeld twee tijdstippen in aanmerking voor de Nieuwjaarsviering: De 21^e december, de dag van de zonnewende en de 21^e maart, de dag dat de zon de evenaar passeert, de zogenaamde dag-en-nacht-evening. In een samenleving waar alles draait om vruchtbaarheid is het begrijpelijk dat het primaat ligt bij 21 maart. Men zou die datum het boerennieuwjaar kunnen noemen. In onze

contreien werden tot ver in de vorige eeuw knechten en meiden nog op 1 april in dienst genomen. De ingrijpende kalenderhervorming ingevoerd door Julius Caesar in 45 voor Christus werd in veel landen, overigens soms pas veel later, doorgevoerd.

Een tweede bron voor verwarring en onduidelijkheid is veroorzaakt door de ‘kerstening’ van de gebruiken. Deze had ten doel voor de soms al zeer vervaagde oorspronkelijke betekenis en zingeving een nieuwe in te voeren.

Op zichzelf zijn dit overigens allemaal maar bijkomstigheden. Waar het om gaat, is dat we qua oervorm te maken hebben met een feest of liever een feestcyclus, waarin het sterven en herrijzen van de natuur aan het begin van het jaar in een groot magisch of religieus spel wordt nagebootst. De hoop is, de terugkeer van de lente daardoor zeker te stellen. De zonnewende en de dag-en-nacht-evening zijn daarin de eeuwenoude meer profane scharnierelementen. Kerstmis, Driekoningen, Vastenavond en Pasen kunnen we zien als de religieuze. De Sint Maartens viering is weliswaar zeer oud, de viering van de 11^e van de 11^e is een relatief jong element in die cyclus (zie ook hoofdstuk 4, Het vijfde seizoen). Vastenavond en Pasen zijn de variabele feesten. Het Paasfeest is op het concilie van Nicea in 325 vastgelegd op de eerste zondag na de eerste volle maan na 21 Maart. Ofschoon de redenen waarom dat is gebeurd in de concilie documenten ontbreken, is het aannemelijk dat daarvoor is gekozen om er voor te zorgen dat pelgrims bij de vaak vele dagen en nachten durende paasbedevaarten verzekerd konden zijn van volop maanlicht. Het neveneffect is dat het met Vastenavond altijd nieuwe maan is.

Datum Vastenavond

Dinsdag voor carnaval, de echte Vastenavond, vindt op zijn vroegst plaats op 3 februari. Dit was het laatst het geval in 1818 en de eerstvolgende keer pas weer in 2285. De laatst mogelijke ‘Vette Dinsdag’ datum valt op 9 maart. Dit was in 1943 het geval en zal pas weer gebeuren in 2038.

Het gaat dus om de zon én de maan. Oude volken worstelden met het probleem dat het zonnewaer en het maanjaar zich moeilijk lieten afstemmen. 12 maanden van afgerond 29,5 dag leveren slechts 354 dagen op: 11 te weinig. Al ver voor onze tijdrekening waren astronomen van oude culturen met een maankalender zich

van dit probleem bewust. Dit rekenkundig gat kan in principe op elk tijdstip in het jaar gedicht worden, al ligt het in de rede het te koppelen aan de nieuwjaarswisseling: 21 december of 21 maart. Die dagen, wel als gevaarlijke dagen betiteld, werden dan maar ingevuld met feesten.

Overlevering

De oudste documenten over feesten die opmerkelijke overeenkomsten vertonen met onze hedendaagse Vastenavond, stammen uit Mesopotamië. Het is het land tussen de rivieren Tigris en Eufraat, het kerngebied van de huidige staat Irak. We kijken voorts naar feesten in Egypte, Griekenland en Rome. Het zal duidelijk zijn, dat er in die documenten geen benamingen als Vastenavond, Fastnacht, Mardi gras of carnaval voorkomen, want die verwijzen allemaal naar het Christendom. Om verwante feesten te identificeren, moet dus allereerst op de inhoud worden gelet, op de kernelementen. De volgende rij mag daarvoor op zijn minst richtinggevend worden genoemd:

- Een kortstondig lente- en nieuwjaarsfeest
- Dood of herrijzenis van een substituut koning
- Godenbruiloft
- Initiatiefeest
- Rolomkering/afschaffing van rangen en standen
- Verbod om te werken
- Verkleiding en maskerade
- Optocht met centraal daarin een wagenschip

Mesopotamië

In Mesopotamië, de bakermat van onze beschaving, beschrijft omstreeks 2600 jaar v.Chr. de priester-koning Gudea van Sirgulla het Zagmuk- of Sacaea-feest. Het feest vindt plaats in de stad Babylon en blijkt een nieuwjaarsfeest in de lentemaand Nisan te zijn, gekoppeld aan de tempelwijding. Op kleitabletten, die de tand des tijds hebben doorstaan, valt te lezen dat tijdens dit feest de slavin gelijk was aan haar meesteres en de slaaf ging aan de zijde van zijn heer. Hieruit blijkt een tijdelijke afschaffing van rangen en standen. Verder werd er een prachtig versierd pronkschip op wielen meegevoerd in de processie naar het heiligdom van de Babylonische god Marduk. Ook staat er dat er geen graan mocht worden gemalen en geen rechtshandelingen mochten worden verricht. Kortom, er mocht niet gewerkt worden. Een nog veel gedetailleerdere beschrijving geeft meer dan 1000 jaar later de priester-historicus Berossos (340-270 v.Chr.) in zijn Babyloniaca. Hij spreekt over vijf dagen durende feesten. Ook hij

vestigt er de aandacht op dat tijdens deze dagen meesters en slaven van rol wisselden. Kortom, een omgekeerde wereld.

Een stenen poortwachter genaamd Lamassoe, oftewel gevleugelde stier met kroon en mensenhoofd, uit Chorsabad. (8^e eeuw voor Christus).

Hij vermeldt voorts, dat tijdens een optocht een slaaf wordt meegevoerd die de titel Zoganes krijgt. De titel zou vrij vertaald ‘Nieuwjaarskoning’ kunnen betekenen. Deze slaaf is uitgedost in koninklijke gewaden en slechts weinigen weten dat het een misdadiger is. Hij mag gedurende deze dagen de rol van koning spelen, met alle geneugten van dien, inclusief de harem. Op de voorlaatste dag van zijn heerschappij vond een huwelijk plaats tussen hem en een priesteres, die de rol van de godin Ishtar vertolkte. Dit huwelijk gold als een afspiegeling van het heilig huwelijk, dat zich op 21 maart zou voltrekken tussen Vader Zon en Moeder Aarde. De Latijnse benamingen daarvoor heten hiërogamie (heilig huwelijk) en theogamie (godenbruiloft). Op de laatste dag werd de slaaf de koninklijke mantel uitgetrokken. Hierna kreeg hij zweepslagen en werd tenslotte terechtgesteld.

De gedachte die hieraan ten grondslag ligt, is dat de godkoning aan het eind van het jaar moest sterven voor de zonden van het volk. Het volk kon zo het nieuwe jaar met een schone lei beginnen. Dit koningsoffer zou de goden mild moeten stemmen en er voor zorgen dat ze hun zegenende hand weer over het volk zouden uitstrekken. Logisch volgt uit deze gedachte de dreiging dat het koningschap een eenjarige aangelegenheid wordt. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat onze verre voorvaderen gezocht hebben

naar een oplossing voor dit dilemma. Zij zochten die in het inschakelen van een plaatsvervangende of substituut koning. Enkele benamingen zijn een sar puchi, of shar puhi, in het Grieks pharmakos en later bij de Romeinen interrex (tussentijdse koning). Deze werd dan aan het eind van het feest om het leven gebracht en de zittende koning kon als het ware voor Aswoendag simpel herrijzen. Veel van deze opvattingen zijn terug te vinden in het 13 delige werk van J.G. Frazer, The Golden Bough. De eerste editie is al van 1890.

Dat het wel eens mis kan lopen bij zo’n ritueel, bewijst het volgende verhaal dat zich afspeelt rond het jaar 2000 v.Chr. In dat jaar was Era-Imitti, uit de dynastie van Isin, koning van Sumerië en Akkadië. Tijdens de boeteceremonies aan het eind van het jaar maakte hij plaats voor een ruilkoning, in dit geval zijn tuinman Ellil-Bani. Door het overlijden van Era-Imitti tijdens dit feest, bleef tuinman Ellil-Bani nog 23 jaar aan de macht. Een ander voorbeeld: Tijdens het bewind van Esarhaddon (680-669 v.Chr.) werd tijdens de ‘gevaarlijke nieuwjaarsdagen’ ene Damki de rol van ruilkoning opgelegd. Ook hij moest de aandacht van de vertoornde goden naar zich toe trekken en de echte koning en indirect het gehele volk beschermen.

Egypte

Uit het oude Egypte is de legende van Keb en Nut (soms ook Geb en Noet) overgeleverd. Deze legende wil dat Keb (de aardgod) Nut (de vrouw van de machtige zonnegod Ra) verleidde. Ra vervloekte haar en sprak: ‘Geen dag in het jaar zult gij nog kinderen baren.’ De slimme maangod Thoth vond daar iets op. Hij versloeg tijdens het damspel de maangodin en eiste als beloning een deel van het jaar op en wel vijf dagen. Deze voegde hij toe aan het maanjaar, dat volgens de Egyptenaren 360 dagen telde. Voor deze vijf dagen gold de vloek van Ra niet. Nut baarde dan ook ten spoedigste vijf kinderen, onder wie Osiris en Isis. Ook door de Egyptenaren werden deze vijf dagen aan het eind van het jaar gezien als dagen waarop geen ernstige zaken ondernomen mochten worden. Tijdens deze periode werd herdacht dat Osiris door zijn broer Seth werd gedood en door zijn zus Isis weer tot leven gewekt. Tijdens een processie werd met een grote houten stier met een gouden zon tussen de horens (uitbeeldende de heilige stier Apis) op een schip met wielen rondgetrokken. De ‘boeuf gras’ die vroeger werd meegevoerd tijdens de mardigras in Parijs en heden ten dage nog in New Orleans herinneren daaraan. Tevens vond een huwelijk plaats tussen Isis en Osiris. Daar Osiris de levenwekkende krachten symboliseerde, werden tijdens de optochten levensgrote fallussen meegedragen en obscene liederen

gezongen. In Egypte was overigens geen sprake van een lentefeest en dus ook niet van een daaraan gekoppeld nieuwjaarsfeest rond 21 maart. Het begin van het nieuwe jaar was afgestemd op de opkomst van de ster Sirius en de overstromingsperiode van de Nijl. Die begon met de maand Thoth (19 juli) en gold als eerste maand van het jaar.

Een afbeelding van de Egyptische godin Isis met de zon boven haar hoofd. (Wikipedia)

Griekenland

Van alle goden uit het Griekse pantheon is Dionysus, de Romeinen noemen hem Bacchus, de verzinnebeelding van de vruchtbaarheid bij uitstek. Ook de sage van Dionysus spreekt van een geboorte en wedergeboorte. Sommigen beweren dat zijn naam letterlijk betekent: tweemaal geboren. Het gaat voorts in deze sage om een afdalen naar de onderwereld, de Hades, vanwaar hij de lente mee terugbracht. Tussen de winterzonnewende en de dag-en-nacht-evening (op 21 maart) vonden allerlei orgiastische feesten plaats en trok een wagenschip met Dionysus, gevolgd door een optocht, door de straten van de Griekse steden. Vanuit dat schip werden vijgen, noten en versnaperingen naar de menigte geworpen. Tijdens dit uitgelaten en wilde Anthesteriafeest vond de echtverbintenis plaats tussen Dionysus en Ariadne. Aan de maand Anthesterion gaat de maand Gamelion vooraf: letterlijk huwelijksmaand. Het woord komt van gamein, oftewel huwen. De laatste dag van het feest was gewijd aan de zielen van de overledenen. Die kwamen tijdens deze dagen uit hun onderaardse verblijven te voorschijn om het in het voorbije jaar begane kwaad te straffen en te controleren of het voorvaderlijk erfgoed respectvol was gekoesterd. Met allerlei gaven, die in potten en kruiken voor hen gereed werden gezet, werd geprobeerd deze geesten, uitgebeeld door allerlei gemaskerde (jonge)

lieden, mild te stemmen. Deze dag werd ook wel choëndag of kruikendag genoemd.

Het Romeinse rijk

In het oude Rome kende men tussen 21 december (sol invictus) en 21 maart (lente-evening) een reeks feesten. Bijvoorbeeld de Calendae in januari, de Lupercalia in februari, de Parentalia, de Hilaria, maar het bekendste zijn de Saturnalia, de feesten van de god Saturnus. Deze Saturnalia waren oorspronkelijk lente- en dus nieuwjaarsfeesten. Toen Julius Caesar de kalender veranderde en de nieuwjaars-datum naar 1 januari schoof, was het neveneffect daarvan in de steden, zoals Rome, dat ook het Saturnaliafeest verschoof. Doordat dit feest in het teken stond van rituelen bij het zaaien van het graan, konden boeren dit door de natuur gedicteerde feest niet zo maar verschuiven. Oplossingsgericht als de boeren waren, ontstond er een dubbele Saturnaliaviering. Deze verklaring komt ook van J.G. Frazer.

Een copy van het beroemde beeld 'Saturnalia' van de kunstenaar Ernesto Bionda. Het staat in de botanische tuin in Buenos Aires. (Wikipedia, Roberto Fiadone)

Tijdens de zeven dagen van de Saturnalia, uitvoerig beschreven door Macrobius, genoten de slaven in Rome veel meer vrijheid en was er sprake van rolomkering. De slaven oefenden kritiek uit op hun meesters en hielden deze zelfs voor de gek. De mensen verkleedden en maskerden zich. En er werd natuurlijk een schijnkoning gekozen. Hoe het deze verging zal inmiddels wel duidelijk zijn.

Ter illustratie een historisch voorbeeld dat zich heeft afgespeeld tijdens het jaar 303 n.Chr. in het Romeinse legerkamp Durostorum in Moësia (het huidige Bulgarije). Keizer Constantijn was aan het bewind en

het christendom begon stevig voet aan de grond te krijgen. Ook in dit Romeinse legerkamp vierde men het Saturnaliafeest. De koning ervan werd degene die het stuk van een koek kreeg waarin een boon zat verstopt. De geschiedenis meldt, dat Dasius het stuk met de boon trof. Deze weigerde de rol van schijnkoning te spelen, omdat de rituele zelfdoding op het altaar van Saturnus niet strookte met zijn christelijke levensopvatting. De weigering tot zelfdoding betekende dat hij gedood werd vanwege deze weigering. Hij is daarom zowaar heilig verklaard. Zijn gebeente rust in de kerk van Ancona in Noord-Italië.

Mogen wij in deze heilige Dasius een soort heilige prins Carnaval zien? Het zal intussen duidelijk zijn, dat er opmerkelijke overeenkomsten zijn tussen de tijdelijke schijnkoningen uit het verleden en de moderne carnavals prinsen, waarvan de levensduur meestal ook maar kort is.

Nog een enkel woord over de Lupercalia feesten die plaatsvonden in februari. Tijdens dit feest deelden in huden van wolven (lupi) en andere offerdieren gehulde personen met februa klappen uit aan vrouwen. Die februa waren uit vellen van geiten gesneden zwepen. Het doel van dit gebeuren was eerst en vooral bestraffing voor alle zonden en nalatigheden tijdens het voorbije jaar. De Latijnse naam februari komt van reinigen, maar duidt ook op brengen van zoenoffers en boeten voor de zonden. Om het patroon compleet te maken, ontbreekt ook het element van de geesten van de overleden voorvaderen die tijdelijk boven aarde komen niet. Tijdens de Parentalia-feesten werd hun alle eer bewezen en voorgewend dat het voorvaderlijk erfdeel ongeschonden is bewaard. Bij de optochten tijdens deze feesten werd daarom vaak met ouderwetse ploegen rondgetrokken om duidelijk te maken dat men zich niet aan nieuwlichterij had schuldig gemaakt en dat alles bij het oude was gebleven.

Germanen en Kelten

Ook onze eigen verre voorvaderen; de Germanen, Galliërs en Kelten schijnen soortgelijke feesten en gebruiken gekend te hebben. Er staat vrijwel niets van op schrift en wilde speculaties zijn er te over. De volkskundige met een niet onbesmet verleden E. F. Farwerck heeft er een in 1970 uitgekomen 640 pagina's dikke pil over geschreven: Noordeuropese Mystериën en hun sporen tot op heden. De beschrijving van een optocht, tijdens welke het beeld van de god Freyr op een schip op wielen werd meegevoerd zal zeker een Aha-Erlebnis oproepen. Dat schip werd begeleid door een vrolijke stoet personen in diervermommingen en mannen

gehuld in vrouwenkleden. Aan boord van het schip vond het huwelijk plaats tussen de god Freyr en een priesteres. De jong volwassenen onder hun onderdanen bootsten in het kader van het nieuwjaars- en lentefeest dit huwelijk als het ware via orgiastische riten na. Sterker nog, ze probeerden door massaal huwelijken te sluiten de goden aan de jaarlijkse hernieuwing van hun kosmisch huwelijk te herinneren. Door het huwelijk, de initiatierite (inwijdingsritueel) bij uitstek, werden de jong volwassenen opgenomen in de samenleving der volwassenen. De vrijgezel, ook al was hij 60, bleef altijd deel uitmaken van de jongelui. Doordat het huwelijksritueel gold als een symbolisch bloedig sterven, waren de jonggehuwden in staat contact te leggen met de geesten van de overleden voorouders en die mild te stemmen. Dat was vooral nodig voor het geval die tijdens hun inspectie zouden constateren, dat niet voldoende respectvol met het voorouderlijk erfgoed was omgegaan.

In het kader van deze feesten lieten bewoners van bergachtige gebieden wel brandende wielen van de hellingen rollen. De geschiedkundige Procopius (500 - 565 n.Chr.) schreef dat de boeren zo symbolisch probeerden de zon in de akkers of de weiden te begraven en de vruchtbaarheid veilig te stellen. Moderne functionarissen zeggen, dat door de ontstane branden het dorre gras en het onkruid verbrandde en dat de as als kunstmest fungeerde. Zo wordt ook Walmenzondag, of te wel fakkelsdag, ritueel verklaard: het stoken van vuren in de boomgaarden, zou het bevroren van de jonge knoppen voorkomen. Onze verre voorvaderen hadden geen idee van oorzaak en gevolg en dachten boze geesten te verdrijven.

Niet alleen de volken in het Midden-Oosten en rondom de Middellandse Zee, ook noordelijke volken als de Germanen en Kelten, maar ook de Maya's, Azteken, Hindoes, Chinezen en Afrikaanse stammen kenden feesten die in veel opzichten met de besproken festiviteiten rondom de jaarwisseling overeenkwamen. Als voorbeeld: F. Sierksma schrijft, dat bij het Nieuwjaarsfeest in Lhasa sprake is van een tijdelijk omgekeerde wereld, met een tijdelijke heerser. Die nadien als een zondenbok wordt weggestuurd.

Purim-feest

Ook de Joden kenden in vroegere tijden verwante nieuwjaars- en lentefeesten, die teruggaan tot hun jarenlange ballingschap in Babylonië. Het boek 'Ester' verhaalt over de door Haman, de eerste Minister van de Perzische koning Xerxes, geplande jodenmoord. Hierbij ging het in de eerste plaats om Ester, de joodse

echtgenote van de koning. Ester vertelde de koning van de geplande moord op haar, haar pleegvader Mordechai en vervolgens op het hele Joodse volk. De koning beval daarop Haman en zijn 10 zonen op te hangen. Het getal elf had in die tijd al een duidelijk negatieve lading. De ophanging vond plaats op de door loting bepaalde datum; de 14^e van de 12^e maand (Adar, bij ons februari/maart). Purim heet daarom ook wel Lotenfeest. Dit feest vertoonde uitgesproken carnavaleske trekken, met optochten, verkleeden en fors-ritueel voorgeschreven-drankgebruik. Ook vandaag de dag trekken er in veel steden in Israël optochten.

Samenvatting

Als gemeenschappelijke noemers en kernelementen in al deze gebruiken dringen zich op:

- Een vruchtbaarheidsritueel, waarbij leven en sterven elkaar in een natuurlijk ritme opvolgen.
- Geboorte, sterven (en het daardoor delgen van zondeschuld, een zoenoffer dus) en wedergeboorte van een god, priester-koning of iemand in hun plaats.
- Een rituele ontmoeting tussen de geesten van de voorvaderen en de feestvierders zelf, waarbij degenen die daaraan voor het eerst meededen, de rol van een soort boodschappers naar het hiernamaals vervulden. Via deze riskante ontmoeting konden de jongeren hun plaats in de samenleving van de volwassenen veroveren. Het waren dus tevens initiatie- of inwijdings-feesten (initium = begin), feesten die het begin vormden van een nieuwe levensfase.
- Een huwelijksgebeuren. Dit moet gezien worden als de afspiegeling van het heilig huwelijk aan het uitspansel. 21 maart gold als de dag waarop jaarlijks het huwelijk werd hernieuwd tussen vader zon en moeder aarde, oftewel lente-evening. In oude culturen gold het huwelijk als symbolisch bloedig sterven. Beëindigen van de levensfase van de jeugd en intrede in die van de volwassenheid.
- Een scheepswagen waarop en waaromheen zich alles voltrekt.
- Een feest waarbij tijdelijke rangen en standen uitgewist lijken, zo niet omgekeerd.

In het Christendom komen veel van deze oude elementen terug. In plaats van spreken van plagiaat, moet de grote wijsheid benadrukt worden om deze oude en op archetypische denkbeelden gebaseerde volksgebruiken niet te vervangen door nieuwe. Het is zoals prof. H. Fortmann het eens uitdrukte in zijn boek Hoogtijd: ‘Volksgebruiken zijn immers als lege hulzen, die worden doorgegeven en door iedere generatie en individu

met een nieuwe inhoud kunnen worden gevuld.’ Zo kregen door het Christendom de oude gebruiken een nieuwe inhoud en lading. Het Christendom zou het ondanks deze grondgedachte overigens toch steeds moeilijk hebben met dit feest, waarbij de gelovige balanceert op het smalle pad tussen deugd en ondeugd; om het met Freud te zeggen, op de rand van het excès.

Het zal geen verwondering wekken, dat wel eens parallellen zijn getrokken tussen Jezus en de tijdens de nieuwjaars- en lentefeesten geofferde koningen. Ook hij kreeg immers door de Romeinen in Jeruzalem een purperen mantel omgehangen en werd met doornen gekroond. Hij werd gekruisigd met boven zich het opschrift: Koning der Joden. De door Pilatus als plaatsvervanger voorgeslagen misdadiger Barabbas (letterlijk zoon van de vader) werd niet als Sarpuchi geaccepteerd. Speelt zich aan de vooravond van de vasten een ritueel af dat in diepste wezen een voorafspiegeling is van de gebeurtenissen met Pasen? Dit alles is uitvoeriger beschreven in het tijdschrift Groniek, zie de Literatuur lijst.

De dwaasheid is niet te stoppen

Naarmate de greep van het Christendom op de Europese samenleving sterker werd, probeerde het steeds nadrukkelijker de talrijke restanten van Bacchanalia, Lupercalia en Saturnalia en de daarmee corresponderende inheemse gebruiken te onderdrukken. Tijdens tal van synodes en concilies (kerkvergaderingen) werd gepoogd orde op zaken te stellen. De uitspraken van Caesarius van Arles (470-542), die omstreeks het jaar 500 in zijn preken tegen deze heidense gebruiken van leer trok, vormden de bouwstenen voor de Indiculus superstitionum et paganiarum. Deze kleine index van bijgelovige en heidense gebruiken werd opgesteld door de synode van Leptines in 742 (Leptines ligt bij Binche in België). Hierin werd onder andere stelling genomen tegen de ‘Spurcalibus in februario’. In spurcalibus valt het woord sprokkelen te herkennen; februari is de sprokkelmaand. Ook de Beierse abt Pirminius heeft zich omstreeks 725 in zijn ‘dicta’ druk gemaakt over deze gebruiken en vooral over het feit dat mannen zich verkleedden als vrouwen. Tijdens een preek rond 750 moet in duidelijke bewoordingen gezegd zijn: ‘Degene die in februari door allerlei onoirbare handelingen de winter probeert uit te drijven is geen christen, maar een heiden.’

Dit standbeeld van Bonifatius staat in het naar hem vernoemde park in Dokkum.

Van de in 754 bij Dokkum vermoorde Bonifacius, aanwezig bij voornoemde synode, is een briefwisseling met paus Zacharias bekend. Daarin verzocht hij de Heilige Vader er op toe te zien dat de Romeinen zich niet te buiten gingen bij de nieuwjaars-feesten, de voorlopers van het huidige carnaval. Zijn ergernis verwoordde hij vrij vertaald als volgt: ‘Het helpt mij bitter weinig als ik voor Friezen en Saksen preek om de heidense gebruiken op de 1ste januari af te schaffen. Er zijn mannen die tijdens zo’n preek opstaan, zeggen dat ze in Rome waren en mij dan tegenwerpen dat ik niet kan verbieden wat in Rome openlijk wordt geduld!’

De biechtboeken rond het jaar 800 bevatten steeds de vraag of men zich tijdens de feesten in januari en februari als dier (hert of beer) of oud wijf had verkleed. Daarop stond een niet geringe penitentie. Geleidelijk werd het aan het kerkelijk gezag duidelijk dat verboden de beminde gelovigen er niet van weerhielden aan deze feesten te blijven deelnemen. Het inzicht groeide dat beter geprobeerd kon worden de gebruiken aan te passen en ze een plaats te geven op de kalender van het kerkelijk jaar en ze liturgisch in te kaderen. Deze koerswending kreeg duidelijk gestalte bij de synode van Benevento in 1091.

Maar niet alleen de door Moser beschreven ‘ideologische koerswending’ werd in gang gezet, ook het begin van de vasten werd toen definitief vastgesteld op de dag die sinds die synode Aswoensdag wordt genoemd. Hiermee kwam een einde aan een strijd van eeuwen over de vraag of het om 40 dagen achter elkaar ging, inclusief of exclusief de zondagen. In 1091 werd besloten de zondagen niet langer als vastendagen te beschouwen. Vanwege die zondagen werd de aanvang van de vasten met zes dagen vervroegd. Het werd zeven weken, zeven maal zes werkdagen, minus de twee dagen, maandag en dinsdag, voorafgaande aan Aswoensdag. De heren geestelijken, de papen,

hiielden zich daar al direct aan, vandaar de benaming Herrenfastnacht of Papenvastenavond. De oude vastenviering, alte Fastnacht, werd ook wel Bauernfastnacht genoemd.

Vastenavond als pedagogisch-didactisch instrument

Dietz-Rüdiger Moser heeft met een eerste publicatie in 1976 een radicaal andere visie ontwikkeld op de houding en kijk van de Kerk op de Vastenavond. Daarin heeft hij aangetoond hoe groot de rol van Augustinus is geweest bij deze koerswending. In zijn werk ‘De civitate Dei’, geschreven tussen 413 en 426, staat een zogenaamd twee staten model centraal, met aan de ene kant de ‘civitas dei’ (ook wel civitas aeterna) en aan de andere kant de ‘civitas diaboli’ (ook wel civitas ter-raena’). Volgens Moser zou de kerk de carnaval duidelijk hebben ondergebracht in de ‘civitas diaboli’. De kerk heeft volgens hem de Vastenavond bewust als een pedagogisch-didactisch instrument gehanteerd om de mens naar zijn eigenlijke bestemming te verwijzen. Ze koos welbewust voor deze enscenering om de gelovige gedurende een korte tijdsspanne als het ware concreet te laten ervaren hoe het toegaat in de ‘civitas diaboli’ en om op deze manier duidelijk te maken hoe urgent een geestelijke ommekeer (metanoia) is.

Renata Sedmakova / Shutterstock.com

Kerkvader Augustinus (354-430).

Waarom Carnaval en Vastenavond?

Het is verdedigbaar om in het jaar 1091 de snelwandeling door de geschiedenis van deze voorjaarsfeesten even te onderbreken. De woorden ‘Carnaval’ en ‘Vastenavond’ vragen om een uitgebreidere verklaring. Het is logisch dat vanaf dit jaar steeds vaker christelijke termen in teksten worden gebezigd. Er is slechts een

oudere tekst bekend uit 965, afkomstig uit Subiaco in Italië, die doet vermoeden dat het hier om deze periode gaat. Er wordt namelijk gesproken over drie data waarop de pacht moet worden betaald: Kerstmis, Carne levare en Pasen. Het woord heeft hier geen andere functie dan die van tijdsaanduiding. Op zichzelf is dat echter veelzeggend. De schrijver mocht ervan uitgaan dat een ieder wist waar hij het over had. Letterlijk betekent het woord: ‘vlees wegnemen’. In 1094 schijnt er al sprake te zijn van Carnevale de Venezia. Doge (hoofd van de Raad van Tien van Venetië) Vitale Falier zou die woorden gebruikt hebben. Helaas is de bron onvindbaar. In 1142 was in Rome op carnavalszondag sprake van ludus carnevalarii, een soort carnavals-spelen en in 1195 komt in Frankrijk in een tekst het woord carne levamen (vlees opheffen) voor. De termen carnisprivium vetus en novum komen in 1291 voor. In die periode is ook al regelmatig sprake van carnis pullos. Wat zoveel betekent als vastenavondhoenders, afdrachten aan de vooravond van de vasten. In 1268 duikt in een Luikse tekst het woord quarnivalle op.

Corno vale

Een verklaring die in de wetenschappelijke wereld kennelijk nog niet met enthousiasme wordt begroet, is dat de oorsprong niet in Italië, maar in Frankrijk gezocht moet worden. Volgens Annie Lombard Jourdan gaat het eigenlijk om ‘corno vale’. Het gewei (corno) dat aan het begin van de lente steeds van de machtige kop van het hert, ook nog eens het symbooldier voor de Franse koningen, valt (vale). Een sterkere symbolische lentebode is inderdaad nauwelijks denkbaar.

De woorden carne vale (vlees vaarwel) die de meeste gelijkenis met het woord carnaval vertonen zijn tot dusver in geen enkel vroeg document teruggevonden. De Franse folklorist Varagnac acht de afleiding van carne vale ook daarom onwaarschijnlijk, omdat er voor de Europese plattelandsbevolking zelden vlees aan zat. En een eigen varkentje houden kwam pas later in gebruik. In de Nederlandse taal is het woord carnaval voor het eerst gebruikt in de Hollantsche Mercurius in 1673. Dat is overigens nog ruimschoots eerder dan in Keulen, waar het pas in 1780 in de stadsakten opduikt. Nog altijd wordt door sommigen volgehouden dat het woord carnaval zou stammen van ‘carrus navalis’ (scheepskar). De Duitser Karl Simrock beweerde dat in 1853 in zijn ‘Handbuch der germanischen Mythologie’. Na lezing van de geschiedenis zal dat weinig verbazing wekken. Ook de beschouwing over de Blauwe schuit

wijst in deze richting. Echter, men zal in oude teksten, net als naar ‘carne vale’, vergeefs naar ‘carrus navalis’ zoeken. Dat doet evenwel niets af aan de constatering dat er feesten zijn waar een wagenschip aan te pas kwam, zoals het festival van Isidis Navigium in Rome. Een feest ter ere van de Godin Isis, waarmee het scheepvaartseizoen begin maart werd heropend. Er bestaan ook vroege tekeningen van dit soort heilige schepen. Ook kenden de Romeinen al een soort wagenschepen waarmee ze rivieren, vermoedelijk op ondiepe plaatsen, konden oversteken.

Lokale waarden

Tijdens een rede in het kader van het NEG-treffen in Rolduc kwam Mgr E. de Jong, hulpbisschop van Roermond, tot een etymologie die taalkundig nergens op slaat, maar inhoudelijk perfect weergeeft waar het om gaat: car(ing) na(tive) val(ues) of te wel ‘koesteren van de lokale waarden’.

Over de meest juiste schrijfwijze Vastenavond, Vastelavond en in het Duits Fastnacht, Fasnacht en Fasching is er tot op de dag van vandaag geen éénstemmigheid en al evenmin over de verklaring. Geleerden die systematisch alle teksten van vóór 1500 in het hedendaagse Germaanse taalgebied hebben uitgekamd, hebben minstens 40 verschillende schrijfwijzen weten te vinden. Pas na Luther, die mag worden beschouwd als de schepper van de Hoogduitse geschreven taal, wordt meestal Fastnacht geschreven. De schrijfwijze Vastelavent komt al in 1290 voor en lijkt nauwelijks voor tweërlei uitleg vatbaar: avond (of dag) voor de vasten, eventueel opgerekt tot drie dagen en dan aangeduid als ‘cleene’ en ‘groote’ vastelavond. In Zuid-Duitse bronnen komt al in 1260 ‘groszen vastnaht’ voor en in 1299 alten vastnaht en in 1391 Fastenaht. In Keulen wordt in 1241 voor het eerst het woord Fastelovend gebruikt. Toch bestaat zoals gezegd onenigheid, want de Cisterciënser monnik Caesarius van Heisterbach (1170-1240) heeft het over Fasnacht en de uit een ridderslacht stammende minnezanger Wolfram van Eschenbach in 1206 over vasnaht; een derde term luidt Vaschang (1283). Allemaal woorden waarin de letter t ontbreekt. Ook Sebastian Brant spreekt in ‘das Narrenschiff’ van 1494 nog van Fasnachtsnarren. Wat is hier aan de hand? Men kan vanwege de faam van de geciteerde geleerde schrijvers het ontbreken van de t niet zo maar afdoen als een schrijffout. Pleitbezorgers voor de schrijfwijze zonder t, suggereren bovendien nogal eens dat kerkelijke schrijvers later de t hebben

ingevoegd om de verbinding met de vasten te benadrukken. Dan dringt zich echter de vraag op naar het stamwoord fas. Ook de Augustijner monnik Abraham a Sancta Clara (1644-1709) had het ruim 200 jaar later in zijn boek Centifolium Stultorum (100 uitbundige narren) nog over ‘Fassnachts narren’. Daar stak niets goeds in. Sterker nog, in een van zijn preken betoogde hij, dat de eerste vermomde nar ongetwijfeld de duivel was. Geleerden die in de dertiger jaren de Arische wortels ervan wilden aantonen, beweerden dat ‘fas’ zou kunnen zijn afgeleid van ‘faseln’. Dat betekent: gedijen, rijke vruchten voortbrengen. Dit zou uitstekend passen in een vruchtbaarheidsritueel. Het woord zou tevens: bazelen en onzin uitslaan betekenen. Deze afleiding wordt intussen terecht als onzin uitslaan beschouwd.

Een ludieke tekening van de bekende Venlose illustrator Piet Camps.

Vaststaat dat Cornelius Kilianus al in 1574 in Antwerpen in zijn Etymologicum Teutoniae Linguae schreef dat de schrijfwijze Vastelavond uitsluitend ingang heeft gevonden, omdat die zo mooi klonk (euphonia gratia). Vastenavond is een tongenbreker. Ruim 25 jaar eerder, in 1548, had Matthijs de Castelein de schrijfwijze vastelavond in zijn werk ‘de Const van Rhetoriken’ al als ‘quaed Vlaemsch’ betiteld.

Wat er ook van zij, erkend moet worden dat Vastelavond intussen de meest gebezigde schrijfwijze is in de wereld van de ‘carnavalisten’. Na al deze verklaringen gaan we weer verder met de geschiedenis van het feest.

De ezel

Dat de ezel zo’n belangrijke rol kon gaan spelen bij de middeleeuwse narrenfeesten ligt eigenlijk voor de hand. Immers de beeldende taal van de bijbel sprak het ongeletterde volk aan. Bovendien kon het zich identificeren met de Familie van Nazareth. Die op een ezel, symbool van nederigheid, naar Egypte moest vluchten en met Jezus op Palmzondag zijn intocht in Jeruzalem maakte. Niet verwonderlijk dus dat narrenbisschoppen of vrouwelijke narrenfiguren op ezels de kerk binnen reden.

Feesten der dwazen

Binnen het keurslijf van de kerkelijke liturgie kregen de oude gebruiken dus van lieverlee het karakter van wat men zou gaan noemen Narrenfeesten (Fêtes des Fous) en Ezelsfeesten (Fêtes des Ânes). De centrale rollen daarin vervulden in het begin nota bene de geestelijken die slechts de lagere wijdingen hadden ontvangen: de subdiakens. Bedenk wel, die waren in die tijd groten-deels nog analfabeet en ze waren qua hoofdberoep bijvoorbeeld bakker of herbergier. Tijdens het feest kwamen zij echter op de eerste plaats. Zij speelden de rol van zottenbisschop of Ezelspaus. Ook hier dus weer het fenomeen van de omgekeerde wereld.

Beroemd is geworden de Missel des Fous. De tekst is begin 13^e eeuw geschreven, of althans uitgegeven, door de latere aartsbisschop van Sens. Tijdens de kerkdienst stond de ezel centraal en bij de gezangen zong het volk voortdurend ‘ia, ia’. De ezel nam in de carnavalsdierentuin de belangrijkste plaats in, met verder onder andere de stier, de beer, de pauw, de haan en het (stok)paard. Al deze dieren stonden symbolisch voor menselijke ondeugden. Met behulp van dit dier -zo beweert Cl. Gaignebet, exponent van de Franse mythologische school- zagen de zielen van de overledenen jaarlijks rondom de jaarwisseling de kans om te ontsnappen uit de onderwereld. Zij konden dan tevens proberen tijdens de laatste volle maan van de winter naar het empyreum op te stijgen of volgens de christelijke terminologie: van het vagevuur naar de hemel.

Herman Pley noemt in zijn proefschrift ‘Het Gilde van de Blauwe Schuit’ uit 1979 een reeks verwante gebruiken in steden als Beauvais (begin 13^e eeuw), St. Omaars (1264) en Viviers (1365). Het opdragen van schertsmissen met drinkgelagen, koeter-waalse taal en het laten van boeren waren aan de orde van de dag. De Kerk kon blijkbaar niet anders dan er toch een zekere therapeutische waarde aan het toekennen, maar bleef

zich er tegelijk tegen verzetten. Zo'n forse aanval kwam in 1445. In dat jaar vonden de theologen van Parijs de gedogende houding welletjes. Zij bepleitten dat de verbodsbepalingen, al uitgevaardigd in 1435 op het concilie van Bazel, ook werkelijk ten uitvoer moesten worden gelegd: 'De priesters dragen maskers tijdens de mis, ze dansen in het koor verkleed als vrouwen, koppelaars of speellieden en ze zingen schandelijke liederen. Op het altaar eten ze bloedworst en vette worsten ... De dobbelstenen rollen en de wierook wordt gestookt van oude schoenzolen. Ook rennen en springen ze door de kerk. En dan gaan ze naar buiten in hun vermommingen. Met karren en wagens trekken ze door de stad en geven schaamteloze voorstellingen, waarmee ze de lachlust van het publiek opwekken, dat ook verder uitgedaagd wordt met smerige liedjes en obscene gebaren.' De heren theologen besluiten hun brief met de vermelding dat ze om de paus te ontzien het ergste niet hebben opgesomd. Uit een latere brief van de Theologische Faculteit van Parijs, blijkt dat reeds toen aan dit feest een ventiel functie werd toegedacht. Die brief was om die reden dan ook veel milder van toonzetting: 'Wij vieren het feest niet in ernst maar louter als scherts, om ons net als onze voorouders te vermaken en opdat onze aangeboren zothed tenminste eenmaal per jaar kan uitrazen. Wijnvaten zouden barsten wanneer niet geregeld de sponningen geopend worden om lucht te laten ontsnappen ...' Zij eindigen aldus: 'Derhalve geven we ons enige dagen over aan zotheden, om daarna met des te meer ijver naar de dienst van God te kunnen terugkeren.' In 1903 zou de Duitse ethnoloog H. Schurtz voor dit verschijnsel het treffende woord 'Ventilsitte' bedenken.

Carnaval weergegeven op een middeleeuwse Franse houtsnede.

De Nar is onlosmakelijk verbonden aan de carnaval.

Narangezelschappen

Geleidelijk werd de rol van de lagere geestelijken overgenomen door de leken. Dit wil overigens niet zeggen dat daardoor geen sprake meer was van vastenavond- of zottenbisschoppen, ezelspausen en ezelsbisschoppen. Alleen de leken vervulden nu de rollen van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders die zij belachelijk maakten. In Besançon koos men zelfs een paus voor de St.-Stefanus kathedraal, een kardinaal voor de St.-Paul, een aartsbisschop voor de St.-Jan en een bisschop voor de H.Maria-Magdalena. De laatste drie mochten de zegen van deze paus ontvangen. Samen met talrijke narren, trokken ze na de diensten in een cavalcade door de stad, maakten veel lawaai en bespotten de omstanders. Tijdens deze optochten zamelden ze wijn en leeftocht in. Pas later gingen de Narregezelschappen over op een wereldlijke titels en heette de aanvoerder prins, Koning of iets dergelijks. In Rijssel (Lilles) Koning van de L' Epinette (spinet), in Valenciennes prins van L' Etrille (de roskam), in Kamerijk Koning van de Ribauds (boeven), in Parijs Koning van de Basoche. In Gent heette hij al in 1535 Ezelskoning. Al deze voorbeelden zijn ontleend aan het proefschrift van Herman Pley, 'Het gilde van de Blauwe Schuit', nota bene verdedigd op carnavalsdinsdag 1979.

De moeder van de narren, onder wiens rokken kleine narren opduiken.

Het meest bekend is geworden L' Infanterie Dijonnaise, een parodie op de burgermilite in die dagen, met als aanvoerster La Mère Folle (Mater Stultorum). Deze rol werd uiteraard gespeeld door een man. De oudst bewaarde berichten daarover dateren van 1454, maar ze is zeker veel ouder. Mogelijk is het een nabootsing van het Geselschap van den Gecken, opgericht in 1381 in Cleve. De Infanterie (een soort Jonkheid) is echter zeker niet opgericht door Engelbert van Cleve, de latere stadhouder van Dijon. Die was toen nog niet geboren. L'Infanterie presenteerde zich als een echt hof met een garde te paard, stalmeesters en officieren van justitie. Het hof verplaatste zich, voorafgegaan door zijn vaandel, waarop een zittende vrouw was afgebeeld. Zij was gekleed in een gewaad met de kleuren geel, groen en rood. Dat waren in de Middeleeuwen al de kleuren van de dwaasheid. Uit haar hoofddeksel staken twee horens. Een groot aantal kleine narren lijkt van onder haar rokken vandaan te komen. De Narrenorde telde onder haar leden notablen als de prins van den bloede Hendrik van Bourbon. In zijn intronisatierede, uitgesproken in 1626, smeekte hij de leden ononderbroken dwaasheid op dwaasheid te stapelen.

Bij het minste of geringste voorwendsel trok L'Infanterie te voet en met wagens uit Ze kleepte iemand als karikatuur van het slachtoffer en trok met hem door de stad. La Mère Folle op een klein wit

paardje voorop. Daarachter haar wettige kinderen met marottes (zotskolven) en ratels. De stoet trok dan naar het stadhuis om daar in een satire het slachtoffer, degene dus die het had verbruid, belachelijk te maken. Kardinaal Richelieu heeft dit gebruik in 1630 afgeschaft. Deze vorm van spotjustitie wordt charivari genoemd, in het Duits Rügerecht. De Roman de Fauvel (1310-1314) bewijst dat de charivari al in het begin van de 14e eeuw reeds bekend was. In het woord Fauvel zitten zes van de zeven hoofdzonden verborgen. Uit Parijs is een soortgelijk instituut bekend onder de naam 'Les Enfants sans Souci'. De beroemde dichter Pierre Gringoire speelde in 1512 hierbij de rol van Mère Folle. In Rouen werd een verwant instituut 'Societas Cornardorum' genoemd, met aan het hoofd de abbas cornardorum. De abt van de Cornards, oftewel hoorndragers.

De Rederijkers en de Gilden

Deze narrenfeesten waren in de Middeleeuwen ook in Nederland en Vlaanderen zeer verbreid. Het eerder genoemde boeiende proefschrift van Herman Pley bevat er vele. Het vroegst bekend zijn volgens hem de feesten der koorknapen. Dit waren meestal schooljongens, die op Onnozele Kinderen (28 december) een kinderbisschop kozen of in de kloosters een kinderabt. Hij werd officieel gekozen, bekleed met staf en mijter en in processie naar het altaar geleid. Daarbij werd het Magnificat gezongen met nadruk op de regels: 'Deposuit potentes de sede et exaltavit humiles'. Dat betekent: 'Hij heeft de machtigen van hun troon gezet en de geringen verheven.' Meestal waren aan de mijter bellen bevestigd en droeg hij in zijn hand een zotskolf. Tot in de 17^e eeuw is her en der van zo'n kinderbisschop sprake. Hij trok met zijn gevolg rond en werd door de stedelijke magistratuur ontvangen. Zijn bewind wilde zich nog wel eens uitstrekken tot ver in januari. In Nederland zien we in die tijd al vaak de Vastenavondkoning. De scholieren van Haarlem presenteerden zich volgens Pley in 1359 op vastelavond met hun koning en die van Den Haag in 1415 zelfs met een koning en koningin. Daarmee mag evenwel niet de indruk gevestigd worden, dat het alleen een aangelegenheid was van jeugd en jongeren. Absoluut niet, want in 'den Haghe' mengde, blijkens bewaard gebleven rekeningen, zelfs de gravin zich vermomd onder de gasten. De rekening van 1400/1401 spreekt over 'zes gesellen die vertheykent quamen an mijn genediger vrouwe tot horen vastenavont'. En de rekening van 1414/1415 bevat de uitgaven van 'mijnre lieve vrouwen als si tiegens den vrouwen uter Hage mommede' (zich maskerde). Zelfs de melaatsen mochten zich dan op een wagen met 'een speelman' door de voornaamste straten

van Den Haag laten rijden ‘omme hoer vastenavont van de goede luyden te haelen’. Een vroegtijdig bewijs van het inzicht en de opvatting dat een echt volksfeest niemand behoort uit te sluiten.

In België komt de kinderbisschop vanaf de 14e eeuw talloze malen voor. In steden als Aalst, Brussel, Brugge, Doornik, Gent, Leuven. In Veurne is in 1453 al sprake van een, in de tijd blijkbaar licht ontspoorde, scholierenbisschop die de meiboom plant. In 1482 voert hij er samen met de prins der Rederijkers esbattermenten (kluchtspelen) op. Omstreeks het midden van de 16e eeuw raast in Gent de Ezelspaus door de straten; met zijn volgelingen bestormt hij huizen om eten en drinken te eisen ‘al op vastenavontsche’ wijze. Duidelijk is dus, dat ook in de Lage Landen de parodie op kerkelijke zaken, inclusief de omkering der rangen en standen, de kern uitmaakte van het feestgebeuren.

Later gingen ook hier de stedelijke verenigingen, waaronder de Rederijkers en de Gilden, de organisatie van deze feesten overnemen. Herman Pley citeert al een serieus rechtsdocument uit 1463 (Rijssel), waarin een zottenbisschop reclame maakt voor zijn stoeten en toneelvoorstellingen met prijsopgave en al.

Enkele voorbeelden: uit 1526 is van Gent het feestprogramma van ‘Een ghenoechelic vastenavontspel’ bewaard gebleven. Op 24 februari van dat jaar doet daar de ‘keysere van Overschelde’ zijn plechtige intree, ter gelegenheid van de ‘vastelaovendviering’. Deze spotautoriteit, die zijn naam ontleende aan de buurtschap bij Gent, benoemt als verdere autoriteiten een Patriarch, een Kardinaal en een Koning. In het Brusselse was het in 1551 de Rederijkerskamer, die in 1551 een groot Zottenfeest organiseerde. De Dominus Festi of Koning der Narren heette ‘Meester Oomken’. Het werden jaar op jaar kostbaardere feesten; zo kostbaar, dat kandidaat-koningen niet zelden de stad ontvluchtten om toch maar niet gekozen te worden. Steden verhoogden zelfs hun belastingen om de zeer uitgebreide feesten te kunnen financieren. In Leiden vond nog in diezelfde eeuw (1596) een soortgelijk narrenfeest plaats. De stadsbode van Leiden, tevens Nar van de plaatselijke Rederijkerskamer, nodigde voor een narrenbruiloft tussen hem als Joncker Mors en Vrou Lors zijn collega’s uit. Hij deed dit met een lang gedicht, waarvan de aanhef luidde:

‘Der Narren Schip is mijn name, omdat ik alle sotten versame en brengh byeen uyt alle hoecken, die voor wijsheyt de sotheyt soecken. Dus ben ick, leser, wel gheladen: vliet mijn, so ghy sijt te raden.’

Verder kan nog vermeld worden dat de ‘Sotten van ter Goude, Katwijk op Zee en aan den Rijn, Vlaardingen, Rotterdam, van de Wijngaertrancken, Witte Angieren en Trou moet blycken te Haarlem en die van ‘s Hage en Delft’ verschenen en hun talenten verenigden om er een daverend feest van te maken. De opsomming kan nog ruimschoots worden uitgebreid, vooral naar het Vlaamse land en het aangrenzende Zeeuws-Vlaanderen. Daar kenden ook Axel en Hulst al omstreeks 1525 Vastenavond-koningen. Reformatie en contrareformatie zullen het feestgewoel al snel danig temperen. Alvorens daar op in te gaan nog enkele voorbeelden ter illustratie van de soms toch wel zeer positieve gezindheid van de (katholieke) Kerk ten opzichte van dit feest.

Wat vond de kerk ervan?

Er mag vermeld worden dat er zelfs in de kloosters vastenavond werd gevierd. Met name de deugd van de matigheid werd in deze dagen niet bepaald gepraktiseerd. Tevens was het een goed gebruik, om tegenover de giften die tot hun levensonderhoud bijdroegen, eens per jaar een tegenprestatie te zetten. Ook van diverse pausen is betrokkenheid geboekstaafd. Paus Innocentius III liet in 1143 op ‘dominica dimissionis carniūm’ (de zondag van de afschaffing van het vlees) een soort vastenavontspel (de al genoemde ludus carnevalarii) opvoeren. De trekking van dit spel was ook voor de analfabete toeschouwer duidelijk. Er werd een beer gedood en in dat dier de duivel die het op de vleselijke neigingen had gemunt. Een stier en daarmee de menselijke overmoed. En tenslotte een haan, symbool voor de te beteugelen geilheid onze lendenen. Dat alles gebeurde opdat de gelovigen na het feestgewoel een kuis en nuchter leven zouden gaan leiden en met Pasen waardig ‘het Lichaam des Heren’ zouden komen ontvangen.

In 1284 moet paus Martinus IV, volgens de Silezische kroniek 300 jaar later (1585) geschreven door J. Curaeus, de gelovigen aangeraden hebben enige dagen vastenavond te houden en vrolijk te zijn. Hij kwam daarmee, toen de kerk weer eens om geld verlegen zat en dacht dat deze ‘blijde boodschap’ wel bevorderlijk zou zijn voor de opbrengst van de collectes.

Martinus V, op 11 November 1417 tijdens het concilie van Konstanz tot Paus gekozen, kreeg de bijnaam ‘Papa Carnevale’. Niet omdat hij op de elfde van elfde werd gekozen, maar omdat hij slechts enige dagen carnaval vierden voor de strenge vasten wel erg weinig vond. Hij pleitte voor minstens enkele weken. Bij de aanvang van dat concilie van de Heilige Kerk zat men vrij royaal in de Pausen. Er werd voor gekozen om met een schone lei te beginnen. Een van de (tegen)pausen

die werd afgezet, was paus Johannes XXIII. Dit is geen typefout. Deze paus hebben we dubbel. (Johannes XXIII de tweede was paus van 1958 tot 1963) De legende verhaalt dat deze paus, die vreesde afgezet te worden, Konstanz verliet en gastvrij onthaal vond in het vissersdorp Ermatingen aan de Bodensee. Daaraan zou hij in 1415 het privilege geschonken hebben op zondag Laetare (Halfvasten), de zogenaamde Groppenfasnacht, te vieren. De grop is een vis.

Ook over Paus Julius III valt iets opmerkelijks te berichten. Op verzoek van de stichter van de Orde van de Jezuïeten, Ignatius van Loyola, stond hij in 1552 het pas opgerichte Collegium Germanicum in Rome toe, om een carnavalskoning te kiezen. Een zogenaamde Muftik-Rex. Muftik verwijst naar zijn kleding, die afweek van zijn normale kleding en die van zijn ‘medestudenten’. Zijn rijk duurde zes dagen, inclusief verkiezing door het lot, intronisatie, banketten, uitoefenen Rügerecht en de opvoering van literaire vastenavontspelen. Van doorslaggevende betekenis was evenwel de afscheidsrede van de koning op carnavalsdinsdag. Daarin maakte hij duidelijk dat zijn rijk in deze wereld kort en vergankelijk was en wees hij op de nietigheid van alle aardse heerlijkheid. Het doel hiervan was de Jezuïeten in spe, voordat ze in het Germaanse zouden worden ‘ingezet’, terdege voor te bereiden op hun confrontatie met Vastenavond vierende gelovigen daar. Deze informatie is ontleend aan Dietz-Rüdiger Moser. Vreemd blijft de ceremonie bij de Jezuïeten overigens wel. Deze orde was namelijk al rond 1600 begonnen met boeteprocessies. En nog later namen zij het initiatief om het bestaande veertigungebed in te zetten om de carnavalsviering in te dammen. Zo zou van nog van veel meer pausen en kardinalen hun concrete betrokkenheid bij de vastenavondviering kunnen worden opgesomd. Nog één dan; Paus Clemens XI (pauze van 1700-1721) stond in 1701 ook aan vrouwen toe carnaval te vieren. Of dat aan zijn ‘serienummer’ te danken is?

Scheuring binnen het Christendom

Dit boek is niet de geschikte plaats om diep in te gaan op feiten en achtergronden van de ingrijpende scheuring binnen het Christendom: de Reformatie. Om de geschiedenis van carnaval te begrijpen is het toch belangrijk om er bij stil te staan.

In de loop der eeuwen hadden zich in de katholieke Kerk, ook buiten het vastenavontgebeuren,

ontwikkelingen voorgedaan die bepaald niet ieders instemming vonden. Van vele zijden werd dan ook aandrang uitgeoefend om de kerk aan te passen aan de eisen van de tijd en een eind te maken aan ontwikkelingen zoals de aflatenhandel, de overdadige luxe in de Romeinse Kerk en de vermenging van geestelijke en wereldlijke macht. De gewenste veranderingen kwamen in de ogen van de temperamentvolle monnik Maarten Luther niet of niet voldoende snel van de grond. In 1517 was zijn geduld uitgeput en bevestigde hij zijn bekende 97 stellingen tegen de kerkdeur van Wittenberg. De Reformatie was daarmee begonnen.

Dit standbeeld van Maarten Luther staat in Wittenberg (Duitsland)

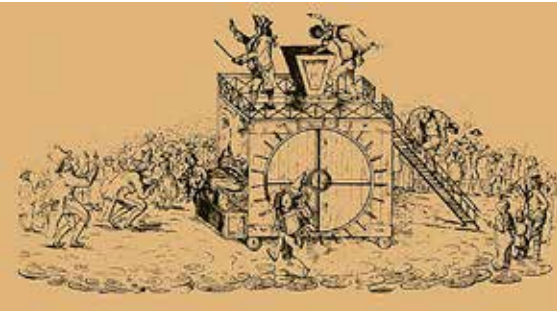
Wat betekent de Reformatie voor de carnaval?

Een in dit verband essentieel element in de leer van Luther was, dat gelovigen niet door goede werken (de zogenaamde sola fides leer) het hemelrijk konden verwerven, maar slechts door uitverkiezing (voorbeschikking = predestinatie). Ook de vasten werd daardoor ondergraven en afgeschaft en daarmee ook de basis voor de vastenavondviering. Daarvoor was, zoals eerder aangegeven, tijdens de synode van Benevento in de liturgie in de drie dagen voor de vasten ruimte gelaten voor deze uitbundige oude feesten. Met het vervallen van de vasten verviel nu het ‘alibi’ voor de Vastenavondviering. Er waren protestanten die vonden dat de katholieken het met God op een soort akkoordje gooiden. De Vastenavond was een soort afscheidsfuif geworden voorafgaande aan 40 dagen vasten: de

periode gekenmerkt door de onthouding van vlees en het slechts één maal per dag nuttigen van een volledige maaltijd.

Een time out in de tijd

De uitbundige leefwijze tijdens de carnavalsdagen, dat leert deze historische beschouwing, staat in scherpe tegenstelling tot de leefwijze tijdens de vasten. Maar daarom gaat het zeker niet alleen. De carnavalsdagen (schakeldagen) stonden immers ook in groot contrast tot de andere 362 dagen per jaar. Het is het feest van de tijdelijk omgekeerde wereld. Een kortstondig utopia, een tijdelijk luilekkerland en een heimwee naar de goede oude tijd waarin nog niet alles geregeld en gepland was. Iemand noemde deze dagen eens treffend ‘een time out in de tijd’. Het oude jaar werd wel symbolisch voorgesteld als een oud wijf dat diende te worden verjaagd, verbrand of met de oude wijven molen te worden verjongd. Ook over het als oud wijf verklede personage (in feite een man) heeft de kerk herhaaldelijk haar banvloek uitgesproken. Dat oud wijf kende teveel geheimen en trok kwaadsprekend, de waarheid zeggend en intrigerend rond. In plaats van het fysieke doden van de eerstverantwoordelijken in de samenleving voor hun falen, werd het ‘doden door woorden’ toegepast.

Een lithografie van Die Altweibermühle uit 1836. (Wikipedia)

De houding van Luther, zeker van de jonge Luther, was beslist niet afwijzend. Zijn geschrift ‘Widder den Hanswurst’ was een soort politieke persiflage op een tegenstander en zeker geen rechtstreekse aanval op het volksfeest. Ook de beroemde Hans Sachs die meer dan 100 carnavalsspelen schreef, was een Lutheraan. Dat Luthers vrij milde verzet zeker zoveel effect had als de veel drastischer aanpak van de contrareformatoren komt omdat hij een *ontkoppeling* bewerkstelligde tussen de talrijke feesten en het kerkelijke gebeuren. Hierdoor

ontnam hij deze feesten hun voedingsbodem en veroorzaakte een breuk met de antieke ‘feestreligies’. In die dagen heerste er overigens een ware feestcultus. Het wachten is nog slechts, zei Luther eens, op het Abrahamfeest of op een Adam- en Evadag. Inmiddels hebben deze feesten ook een plek op onze kalender gekregen. Het verzet van Luther tegen de veelheid van feesten was mede ingegeven door de gedachtegang dat door al die nieuwe feesten de oude (Kerstmis, Pasen en Pinksteren) in verval zouden raken. Hierdoor zou de diepere betekenis ervan steeds meer mensen ontgaan. Van Zwingli, die twee jaar na Luther als reformator actief werd in Zürich, is bekend dat hij degenen die de oude leer trouw waren gebleven, provokeerde door demonstratief aanwezig te zijn bij het worsteten, op de eerste zondag van de vasten in 1522. De Reformatie heeft overigens in minstens één geval een dramatische uitwerking gehad op, of althans tijdens, het Vastenavondgebeuren in Bazel. De Reformatie begon daar op 9 februari 1529, vastenavonddinsdag, met een opstand die uitmondt in de beeldenstorm. Een opmerkelijk feit is, dat de Zwingliaanse stad Bazel een Hochburg van de Fasnacht is gebleven.

Calvijn

De houding van de grote reformator uit Genève, Calvijn was ten opzichte van alle feesten, ook de niet religieuze, veel negatiever. Dat kwam ook door zijn andere opvatting ten aanzien van sociaal-economische activiteiten. Werken werd hoog aangeslagen en een enigszins royale levensstijl, zoals bij feesten vaak het geval is, werd al gauw gezien als verspilling. Vooral Calvijn vond in Nederland al snel veel volgelingen, met alle gevolgen van dien. Al spoedig regende het verbodsbepalingen en uitspraken die er niet om liegen.

Enkele voorbeelden: In 1581 stelt de synode van Vlissingen dat ‘alsoo dronckenschap ende danssen in deze landen bijna ongeneschelic soudén sijn.’ In 1586 verbiedt de synode van Edam ‘het spelen van lichtveerdige ende wereltlijcke gesangen op klokken en orgelen.’ De synode van Deventer spreekt zich in 1602 uit tegen ‘die veelduldige abusen die noch in desen lande sijn: vastenavontspelen, meibieren, sweertdansen, papegoi-schieten op pinxterdagen offte Sondagen.’ Al in 1596 verdedigde Bogerman zijn stellingen tegen de vastenavondviering. Walich Sieuwersz schreef in 1604: ‘Gereformeert noemen ende daarvoor aangesien willen zyn, vastenavonden vieren met allerley nerreye, sotternye, mommerie, dansen, speelen, dronckenschap, gulsicheyt ende al wat de Heydenen op deselve tyd als sy hare Bacchinalia hielden, plachten te doen,’ dat kan niet. In 1663 ageren in Den Briel ‘de broederen van

Gorinchem’ tegen de ‘lichtvaardigheyt ende pracht in cleederen, danseryen, mommeryen enz.’

Het is de waarheid geweld aandoen, het verzet in Nederland en Vlaanderen eenzijdig op het conto van het Calvinisme te schrijven. Immers, al in 1461 kondigden Schout en Schepenen van Amsterdam af ‘man noch wijff, knecht nog maget, mag mit verdeckt angesicht, langs den weg loopen. ‘t Sij voor momme of voor duyvel.’ En toch, zo luidt het bericht verder, waren de straten vol met mensen die hun ‘eigen angesicht’ niet hadden. Bijna 20 jaar later in 1479 bepaalt het stadsbestuur van Deventer: ‘Nije mens, en sall gaen myt verdeckede angesichte ien ghiene stede.’

Het verzet was om die reden het resultaat van een veel bredere weerstand tegen vaak zeer platvloerse feesten, waarbij ‘kap en kogel’ werden verbrast. Behalve Reformatie en Contrareformatie speelden tal van andere factoren mee. Al eerder verloren door de opkomst van de steden, de boeren en dorpsbewoners (de uitgesproken dragers van het volksleven) hun belangrijke plaats in het openbare leven aan patriciërs, zakenlieden en geleerden. Ook gingen stadsbestuurders met hun burgerlijk-humanistische levensstijl, aangevoerd door de Kerk, steeds vaker afstand nemen van het in hun ogen ongeciviliseerde vastenavondfeest. En dat ondanks de rol van Gilden en Rederijkers erin. De bloeiperiode daarvan begon overigens in de 16e eeuw al duidelijk te tanen. E. Köhler schrijft in haar boek ‘Martin Luther und der Festbrauch’: ‘De Reformatie heeft alleen versneld en eerder zichtbaar gemaakt wat het aanbreekende nieuwe tijdperk met al zijn structuurveranderingen toch bewerkstelligd zou hebben.’ Door de Verlichting en het Rationalisme, ingezet ruim een eeuw later, nam het verzet alleen nog maar in hevigheid toe. Deze stromingen zagen niets in de half-religieuze en half-mythische feesten.

Ondanks het feit dat carnaval als een ‘roomse superstitie’ (bijgeloof) werd gebrandmerkt en kinderen aldus prof. Rogier tijdens de godsdienstles leerden opzeggen dat de vastenavond een ‘rechte Bacchusdag’ was, strijdig met Gods woord, hield het volk er toch nog de gehele 17e eeuw aan vast. In de periode tussen 1629 en 1789 was carnaval zelfs in Den Bosch als een vorm van ‘Paepsche stoutigheyt’ verboden. De mensen lieten zich er echter niet van weerhouden.

Contrareformatie

De hervorming vanuit de katholieke Kerk zelf wordt Contrareformatie genoemd. Deze begon na het concilie van Trente. Dat duurde van 1545, met twee

onderbrekingen, tot 1563. De Contrareformatoren zouden veel feller van leer gaan trekken tegen deze feesten. Dat bewijzen de verkondigingen die bewaard zijn gebleven. Een preek van de monnik Ignatius Ertl (1645-1713) bevat zowaar een curieuze verklaring voor het woord Fasnacht. Die luidde: ‘Fasnacht houden, dat is niets christelijks maar iets heidens, niets menselijks maar iets duivels. Waaraan heeft Fasnacht zijn naam anders ontleend dan aan een vat (Fasz) geledigd in de duistere nacht? Van een vat stamt de naam, want het is een heidens vreugdefeest ter ere van de dikbuikige zuip-God Bacchus.’ Een scherpe wending, want ongeveer 200 jaar eerder kon er bij de beroemde franciscaanse predikant Geiler van Keiserberg (1445-1510) nog de kwalificatie ‘eine ehrliche recreation’ vanaf. De grote drijvende kracht was Carolus Borromeus, aartsbisschop van Milaan. Hij bepleitte in 1571 het houden van het 40-uren gebed tijdens de carnavalsdagen. In Nederland bleef het effect van de contrareformatie op de vastenavond beperkt, omdat de kerkelijke hiërarchie tussen 1559 en 1853 danig ontregeld was.

Volkscultuur

Omstreeks 1500, zo schrijft P. Burke in zijn fascinerend boek ‘Helden, schurken en narren’, verachtte het geschoolde deel van de bevolking het gewone analfabete volk, maar het deelde nog zijn cultuur. Dat zou in de eeuwen daarna volkomen veranderen. De hogere standen deden niet meer mee aan de vele uitingen van volkscultuur. Sterker nog, ze namen er afstand van. Pas met het aanbreken rond 1800 van de Romantiek kregen velen van hen genoeg van het kille Rationalisme. Ze gingen als reactie hierop nostalgisch terugblikken naar het warme verleden. Het werd als het ware weer herontdekt met al zijn vreemde, boeiende en exotische gebruiken. Ook gingen ze ‘het volk’, dat deze gebruiken was blijven koesteren, weer meer bewonderen. De volgende stap kon dan ook geen andere zijn dan actieve bemoeienis!

Dood en herrijzenis van carnaval

Hiervoor is verklaard, waarom de vastenavondgebruiken langzamerhand steeds meer verwaterden of volledig uitstierven. Dat gebeurde zowel in die landen en streken waar de Reformatie succesvol wortel schoot, als ook in landen als Frankrijk, Italië en Spanje die vrijwel homogeen katholiek bleven. Speelt de factor godsdienst hierbij een rol? Zeker! Als men de carnavalskaart van Europa bekijkt, dringt de conclusie zich op dat in die gebieden, waar de socio-religieuze fronten tegen elkaar lagen, aan de protestantse kant de afwijzing het sterkst

was, terwijl aan de katholieke kant van het front de carnaval het meest intensief werd gevierd. In Nederland beneden de grote rivieren en in Duitsland langs de Rijn. Het beeld ontstaat, dat carnaval in zekere zin is gaan gelden als het waarmerk van de katholieke levensstijl. Zijn het maar clichés of zit er toch iets in de bewering dat mensen uit deze gebieden iets lichtvoetiger zijn en wat makkelijker geneigd te denken 'Komen we er vandaag niet, dan morgen'. Noem het een 'carpe diem mentaliteit'. Iemand schreef eens dat om carnaval te kunnen vieren een zekere 'vermetelheid van levensinstelling' nodig is. Daar zit iets in. Volgens Anton van Duinkerken schort het bij Nederlanders daar nog wel eens aan. Wat kan hij anders bedoeld hebben toen hij schreef: 'Wij Nederlanders missen een ondeugd: de lichtzinnigheid.' Hem kennende heeft hij voor de zuiderlingen toen gegarandeerd een uitzondering gemaakt.

Jheronimus Bosch maakte omstreeks 1498 het schilderij 'Het Narrenschip'.

De Blauwe Schuit

Bekend is dat de beroemde scheepswagen van Cornelimunster in 1133 gedwongen voortgetrokken werd door de wevers. Die stonden naar verluid niet al te hoog in aanzien. Er is ook nog een andere lezing. Hun rol zou te danken zijn aan het feit dat een schuit in een opmerkelijke overeenkomst vertoont met een weefspoel, een gigantische weefspoel, dat wel. Overigens een van de attributen van de schutspatroon van de lakenwevers St.-Blasius (2 februari) vormt een heel klein scheepje. De lijst van verklaringen is niet compleet zonder erop te wijzen dat de scheepskar zou verwijzen naar de Ark van Noach. Het voertuig dat de mensheid voor de ondergang behoedde en tenslotte, na het zakken van het water, op het droge kwam te liggen. Al eerder in dit hoofdstuk is op het wagenschip bij de Babyloniërs, de Egyptenaren, de Grieken en de Romeinen ingegaan.

Voor de Romeinen mag het van 151 n.Chr. daterende werk van Apuleius getiteld 'Metamorfosen' genoemd worden. Daarin gaat het over een gedaantewisseling van de al te nieuwsgierige Griek Lucius uit Corinthe in een ezel (denk aan de ezels-feesten). Toen de godin Isis weer een mens van hem maakte was dat reden voor een groot feest, inclusief optocht en een scheepswagen. Ook in onze contreien is een soortgelijk vaartuig al vroeg gesignaleerd. Tacitus, de beroemde Romeinse schrijver, bericht in zijn boek 'Germania' over een tocht van de godin Nerthus met een door ossen naar haar tempel getrokken schip, alwaar dan de heilige bruiloft tussen de godin en de hogepriester werd voltrokken. Deze godin Nerthus vertoont trouwens veel overeenkomst met Nehalennia, de beschermster van de zeevaarders, waarvan altaren zijn gevonden bij Domburg op Walcheren, in Zeeland.

Ook de Noord-Europese volken waren vertrouwd met de scheepswagen. In Zweden zijn rotstekeningen gevonden, daterend van minstens 1000 jaar voor onze jaartelling, waarop cultuswagens en narrensleeën voorkomen. In de Oostenrijkse provincie Stiermarken is in Strettweg in 1851 een bronzen cultuswagen gevonden; die is gedateerd op ongeveer 600 voor Christus. Alles wijst erop dat de cultuswagen in dit patroon thuishoort. Deze gegevens zijn grotendeels ontleend aan het boek van Van Gilst 'Vastenavond en Carnaval', een wel zeer rijke bron voor wat betreft de Germaanse achtergronden van dit volksfeest. Er mag nog eens aan herinnerd worden dat ook vandaag de dag nog altijd wordt geschreven dat het woord carnaval scheepswagen (carrus navalis) zou kunnen betekenen. De gedachte dat de blauwe schuit in deze traditie past, is helemaal niet vreemd.

Het bekende schilderij 'Het gevecht tussen Carnaval en Vasten' van Pieter Bruegel uit 1559.

Waarom blauw?

Van de kleur blauw is nog geen sprake in het jaar 1133. De abt van St. Truiden geeft ons een gedetailleerde beschrijving in het latijn van een tocht van een scheepswagen. Dit voertuig werd van Cornelimunster bij Aken via Maastricht naar St. Truiden getrokken. En vandaar naar..... Helaas, is dat onduidelijk. Vaststaat dat niet over een blauw schip wordt gesproken en dat niet te reconstrueren valt in welke periode van het jaar deze lange tocht plaatsvond. Waren er zotten aan boord of wellicht personen die deze rol speelden?

Van een blauwe schuit is voor het eerst sprake in 1413 als ene Jacob van Oestvoren een gedicht maakt dat de uitnodigingstekst bevat: 'aan alle ghesellen van wilde maniere om te comen in die blauwe scuit ende in der blauwe scute ghilde.' Het gedicht is -en dat maakt het extra interessant- gedateerd 'Opten rechten vastelavond. Vast staat bovendien dat de blauwe schuit vóór 1534 door Bergen op Zoom voer. Mogelijk zelfs

al eerder, want er is een uitspanning bekend 'Tot de blauwe schuyte' die dateert uit 1374 in het nabijgelegen Antwerpen. In Breda en Den Bosch waren gilden van die naam, maar ook boven de rivieren in Utrecht (1446), Nijmegen (1550) en in Dordrecht (1594). De befaamde schilder Jeroen Bosch wijdde in 1498 een wel zeer beroemd geworden werk aan dit blauwe schuit motief. Op het wereldberoemde schilderij van Pieter Brueghel, de strijd van de Vastenavond tegen de vasten, is de herberg te herkennen aan een uithangbord met de Blauwe Schuit er op.

Overigens staat de kleur blauw al eeuwen voor het bedrieglijke en het onechte, voor alles wat met zotternij samen hangt en voor niet al te gedisciplineerd gedrag. Tal van uitdrukkingen en zegswijzen getuigen daar nog van. Denk bijvoorbeeld aan blauwe maandag. En als iemand met de blauwe wagen werd afgevoerd, wist iedereen de bestemming.

Van het gedicht van Jacob van Oestvoren is een gedegen studie gemaakt door Herman Pley in het reeds eerder genoemde werk 'Het gilde van de blauwe schuit'. Het gedicht onthult wat voor lieden er aan boord waren. Wel, dat waren geenszins respectabele volmatrozen, maar eerder berooide adel, hoge geestelijken die handelden in prebenden en achter de vrouwen aanzaten, verwende zoontjes van de burgerij die hun erfdeel der vaders al dobbelend en drinkend verbrasten, ambachtslieden en middenstanders die hun winst verzopen en geile vrouwen. Kortom, tot het gilde worden nu eens niet diegenen uitgenodigd die van onbesproken gedrag zijn. Integendeel, ze hebben allen het nodige op hun kerfstok. Pley merkt op dat het toch steeds gaat om tekorten die teruggaan op onbezonnenheid en dwaasheid, zodat er nog een weg terug is en inkeer mogelijk. Pley gaat er, zonder twijfel terecht, vanuit dat de bezetting niet echt uit 'maatschappelijk wrakhout' bestond. Hij houdt vol dat het meer ging om lieden die tijdens een wagenspel, door middel van hun liederlijk gedrag, aangaven wat er van mensen terecht komt als de maatschappelijke waarden en normen -concreter, de Tien Geboden- worden genegeerd of zelfs omgekeerd. Het toneelspel was een uitstekende methode om dit de analfabete toeschouwers aan het verstand te brengen. In de 16^e eeuw zei pastoor Melchior de Fabris: 'de gebruiken zijn niets anders dan de boeken der leken' (die niet kunnen lezen). Het scheepswagen motief is overigens al voor 1413 gehanteerd in de literatuur. Heinrich der Teichner laat in 1360 zijn Schif der Flust (Verlust) koers zetten naar 'Ungern'. Een plaats waar het niet goed toeven is en men dus 'ongaarne' naar toe gaat.

In 1494 werd het scheepswagenmotief nogmaals opgepakt, dit keer door Sebastian Brant, een jurist uit Bazel. Hij schreef in dat jaar 'Das Narrenschiff'. Het werd, mede dankzij de kort tevoren ontdekte boekdrukkunst, de eerste bestseller aller tijden. Het boek verscheen aan de vooravond van de opkomst van de bourgeoisie, terwijl de Reformatie in het nabije verschiep lag. Dat zijn volgens prof. Zijderfeld de voornaamste verklaringen voor het succes van het boek, dat de zotternij al niet meer zo welgezind was. We mogen concluderen dat het scheepswagenmotief zo oud is als de wereld.

Waarom een schuit over land?

Er zijn vele antwoorden en dat is een slecht teken. Sommigen zeggen dat het schip staat voor de kerk, die inderdaad zo wordt verzinnebeeld. De schuit trok echter al lang voor het Christendom. Het schip symboliseert overigens ook de staat. Denk maar aan de uitdrukking 'het schip van staat'. Kortom, het symboliseert autoriteit. En die autoriteit is nu tijdelijk ontkracht. Het schip ligt op

het droge. Anderen zeggen heel simpel: Tijdens deze feesten wordt alles omgekeerd. Daarom wordt een schip dat normaal door het water vaart, nu over het land versleept. Voor dit gebruik werden voor de hedendaagse mens soms bizarre verklaringen gezocht. Er waren volkskundigen die wezen op de overeenkomsten met een ander oud vastenavond-gebruik, het ploegtrekken. Dat trekken van voren (sleuven) zagen ze als een ritueel dat ten doel had de zon in de akker te begraven. De kiel van dat schip of de wielen eronder, zouden diepe voren veroorzaken hebben. Soms ook werden die voren rondom de hele nederzetting getrokken. Denk aan de 'Ambarvalia' bij de Romeinen, op zijn Duits de 'Flurumgang' genoemd. Hierdoor achtten de mensen zich beveiligd tegen boze geesten. Wie het geloven wil, mag het geloven. Dat geldt ook voor de opvatting van degene die beweerde dat voor een schip was gekozen, omdat het getal der dwazen zo groot is dat geen ander voertuig toereikend was. Dat het getal der dwazen groot is, valt overigens niet te ontkennen. Voor de Europese cultuur wordt ook aangevoerd dat de Germaanse godin Nehalennia, die in Walcheren een belangrijk cultuscentrum had, vooral werd gezien als godin van de kooplui en zeevaarders. Vandaar dat ze ook werd afgebeeld met de god Neptunus. Van Walcheren uit werd al in de Romeinse tijd de oversteek gemaakt van Germania naar Britannia. Met de feestelijke te waterlating van het schip aan het eind van de winter werd het handelsseizoen heropend. Helaas kunnen we dit mysterieuze gebeuren, waarom een schuit over land, niet bevredigend en definitief verklaren.

Een titelblad van 'Das Narrenschiff', editie uit 1549. (Wikipedia)

Van Held Karneval naar prins Carnaval

Dit boek zou niet geschreven zijn als het verzet tegen de vroegere lentefeesten succesvol zou zijn geweest. Kennelijk is het verzet er niet in geslaagd te voorkomen dat het vastenavondvuur, dat als een veenbrand ondergronds verder smeulde, vooral in het katholiek gebleven gedeelten van Europa, weer zou oplaaien. Als keerpunt mag zonder twijfel 1823 genoemd worden. In Keulen gebeurt iets bijzonders.

Keulen

De stad kan bogen op een zeer oude vastenavond traditie. Er is zelfs een Romeins scheepskarmotief gevonden en er zijn tal van documenten over vroege vieringen, maar hier gaat het om de nieuwe start. In 1822 kwam een aantal plaatselijke notabelen bij elkaar om de carnaval te organiseren. Dat was na het vertrek van de Franse troepen uit het Rijnland op 14 januari 1814 al snel weer opgelaaide. De Fransen hadden de viering, ondanks een officieel verbod, kleinschalig gedoogd. Ze deden net als of het er niet was. Dat kwam wellicht mede, omdat ze vanuit eigen land vertrouwd waren met de carnavalscultuur en omdat Franse officieren de carnaval van Venetië, destijds ook door de Fransen bezet, mogelijk gekend hebben. De Pruisische troepen die hen opvolgden waren met dit feest daarentegen nauwelijks vertrouwd en hadden er niet veel waardering voor. De genoemde Keulse notabelen vreesden dan ook voor een definitief verbod als zij er niet voor zouden kiezen het strak in de hand te gaan houden. Daarvoor richtten ze een festordnendes comité op. Dat zag al in 1823 kans een majestueuze optocht te doen trekken. Met op de pronkwagen 'Held Karneval'.

Uit deze aanzet ontwikkelde zich geleidelijk een viering van een algemeenheid en intensiteit als in weinig andere steden in Europa. De Held had aan zijn zijde een Prinses, de eerste heette zowaar Prinzessin Venetia en als derde de Kölsche Bauer. Die heeft in zijn prachtige uitmonstering weinig boers. Samen vormen ze het fameuze Dreigestirn, de carnavalsdrie-eenheid. De naam Held Karneval en nog nadrukkelijker de naam van de Prinses bevatten de aanwijzing voor de herkomst van deze nieuwe vorm; Rome en Venetië. De mentaliteit van de protestantse Pruisen verdroeg zich slecht met de Rijnlandse. De Keulenaren verstonden de Pruisen, op het gebied van taal, weliswaar beter dan de Fransen, maar in de omgang verstonden zij zich beter met de Fransen. De parodie op 'das Militär' in de

Rijnlandse carnaval is daar ongetwijfeld gedeeltelijk het gevolg van. Vanaf 1870 wordt niet meer van 'Held Karneval' gesproken, maar alleen nog maar van 'prins Karneval'.

In het 'Kölner Karnevalsmuseum' staat een replica van de pronkwagen met Held Karneval uit 1824. (Wikipedia)

Düsseldorf

In 1825 werd in Düsseldorf het 'Comitees Düsseldorfer Carneval' (CC) opgericht. Ook deze stad heeft een rijke carnavalshistorie. In 1833 werd na een gemaskerd spel 's avonds de verloving tussen Hanswurst en Anna Dorothea Petronella Weichbusen gevierd. De eerste optocht trok in 1834. Naast een prinsenvaar heeft de stad een nar: 'Hoppeditz'. Die in vroegere jaren bekend stond als Hanswurst.

Koblenz

Al in 1827 heeft Koblenz zijn georganiseerde Karneval. Men laat Keulen zijn prins houden en neemt genoeg met diens stadhouder. Deze broer van Held Karneval wordt Momus genoemd. In datzelfde jaar verschijnt ook nog het staatsblad 'Jocusstädtischer Anzeiger'.

Aken

In 1829 werd de Aachener Florresei opgericht, in 1859 opgevolgd door de Aachener Karnevalsverein (A.K.V.). Er zijn zelfs documenten die erop wijzen dat er al een voorbode van een georganiseerde viering was in het,